

KARŞILAŞMA: İSLAM VE DEMOKRASİ

Emre BARCADURMUŞ⁰ – Ensar NİŞANCI⁰

Bu metin, başta Ortadoğu’da, Doğunun ortasında bulunan ve İslami olanı şu ya da bu biçimde bünyesinde barındıran toplumların demokrasi sorununa ilişkin mütevazı bir entelektüel katkı olmayı amaçlamaktadır. Ne var ki, metin süregelen İslam-demokrasi tartışmalarına doğrudan bir katkı olmaktan ziyade, konuyu oryantalist, hegemonik bir zeminde tartışmaktan kaçınmanın yollarını arayan bir giriş olarak görülebilir ancak. Yazı boyunca değerlendirilen, konuyla ilgili bir ya da birkaç metin değil, medyada ya da akademide dolaşıma giren ve yaygınlaşan, hegemonik bir İslam-demokrasi söylemidir. Bu yönüyle metin, oryantalizm, İslam-demokrasi ya da demokratikleşme literatürünün belli bir noktasına derinlemesine odaklanma inceliğinden yoksun olabilir. Yine de, bu türden bir girişim, kanaatimizce, Ortadoğu halklarının demokrasiye erişimine yönelen sahici bir düşünümün kaçınılmaz gereklerinden biridir. Her halükarda, yazının kusur ve eksiklerinin sorumluluğu yazarlara aittir.

I. İslam ve demokrasi ilişkisine dair bir tartışma, esas olarak, sözcüğün düz anlamıyla bir ‘demokratikleşme’ tartışması olarak ortaya çıkar. Demokratikleşme sözcüğünün sonundaki “-leşme” eki bir dönüşüme, bir benzeşmeye, uyuma işaret eder ve konuyu tartışan tipik olarak İslam’ın demokrasiye uyumunu konu edinir. Her zaman alenen dile gelmeyen varsayım, konuyu ele alanın İslam’la demokrasinin uyumunu ve İslami olanın demokratik olana nasıl uyabileceğini, onu nasıl içerebileceğini, benimseyebileceğini sorguluyor olmasıdır. Arzu edilen değişimin yönünün baştan belli olduğu bu tartışmada, demokrasinin İslam’ı içerip içermeyeceği nadiren konu edilir ve ikilinin arasındaki eşitsiz ilişki açığa çıkar.

Bu tartışmayı açığa çıkaran, aslında bir ‘karşılaşmadır’⁰. İslam’la demokrasi arasındaki ilişkinin akademik ya da kuramsal, medyatik ya da kişisel bir sorgulamaya konu olmasına sebep olan şey aslında ‘olgu’lar’, ‘gerçeklik’ ile ilgilidir. Tartışmadaki benzeşme yönünü belirleyen ve onu yarı gizli bir zorunluluk olarak temellendiren de, tarihsel, kültürel ve coğrafi bir ‘gerçeklik’⁰, İslam ile demokrasi arasındaki karşılaşmadır. Bu karşılaşmanın yarattığı tarihsel koşullar tartışmayı olanaklı kılmak bir yana, tartışmanın ne zaman gündeme geleceğini ve gündemi nasıl işgal edeceğini de belirler⁰. Nihayet, tartışmayı yaratan, yeniden ve yeniden doğuran, yaşatan bir gün, bugün sorunudur⁰.

Bugün, bir sosyal bilimci ezberi olarak, Soğuk Savaş sonrası, tek-kutuplu, küresel dünyanın⁰ demokratikleşme sorunu, aslında daha baştan dilin ayrımsal işlevine dayanarak, ‘demokrasiler’ ile ‘demokrasi-olacak’ olanlar arasında bir ayrım yapar. Dünyanın olası bir demokrasi haritası bize ‘demokrasi’ olan ülkelerle ‘demokrasi-olacak’ları gösterecektir. İşte bu harita üzerinde hareket eden demokratikleştirici makinenin ‘demokrasi olacaklar!’ buyruğuyla işaretlediği coğrafya Doğu’dur: Orta Doğu, Uzak Doğu ya da Doğu Avrupa⁰ vs. Tüm bu ‘başsız’ coğrafyalarla, liberal Batı demokrasilerini farklılaştıran ayrımın bu tanım ve buyruk işlevi tartışmanın kaderini de büyük ölçüde belirler.

Bugün, İslam’ın demokrasiye uyumunu konu edinen tartışmalar, İslami olanı içinde barındıran Doğu toplumlarının demokratikleşip demokratikleşemeyeceklerine ilişkindir. Aslında İslam denen şeyle demokrasi denen şey arasında, soyut, neredeyse geometrik bir benzerlik, benzemezlik ilişkisini konu edinmek tuhaf olsa da, bu ikilinin geometrik, soyut bir düzlemde tanımlanmış nesnelere gibi tartışılıyor olması şaşırtıcı değildir. İkili çoğu zaman, ‘dünyanın,’ türlü düzeneklerle dünyalaştırdığımız dünyanın iki ayrı kutbunun (Doğu ve Batı) iki ayrı ufku olarak görülür. Gerçekten de, ikiliye yönelik tartışmada, bir düzdeğişmece⁰ olarak Doğu’nun yerini İslam, Batı’nın yerini ise demokrasi alabilir⁰. O halde, İslam-demokrasi tartışmalarında demokratikleşme sorunu olarak beliren yön demokrasiyi ve Batı’yı işaret ettiğinde, konu aslında batılılaşma sorunu olarak ele alınıyor demektir.

Peki, bu düzdeğişmeceye ne kadar güvenilebilir, İslam-demokrasi ilişkisi bu türden bir temsil üzerinden nasıl çözümlenebilir? İslam-demokrasi tartışmalarında, bir sorun olarak tartışmayı ortaya çıkaran tarihsel koşulları,

tartışmanın konu edindiği coğrafyayı ve o coğrafyadaki “yaşam-dünyasını” göz önünde bulundurmeyen bir okuma, İslam ve demokrasi ikilisinin aslında ne olduklarına ilişkin felsefi bir soruşturmayı neredeyse her zaman ertelemeye meyyalıdır. Sağın bir bakış, aslında bir dinle, bir örgütlenme, yönetim biçiminin karşılaştırıldığını daha baştan dile getirmeli, karşılaştırmayı olanaklı kılan toplumsal bağlamı göz ardı etmemelidir⁰. Tüm bu zemini belirleyen, konuyla ilgili söylemleri çeşitlendiren, dolaşıma sokan, yaygınlaştıran ve nihayet İslam-demokrasi tartışmalarında da karşımıza çıkaran nedir? Eğer söz konusu olan bir toplumun dönüşümü sorunuysa, sözgelimi bir Ortadoğu toplumunu yalnızca ve sadece İslami olanla, dini kimliğiyle tanımlamak, neredeyse özdeşleştirmek ne kadar doğrudur⁰? Diğer yandan, değişimin yönü olarak beliren demokrasiyi Batı’yla özdeş kılmak aslında yönü belirginleştirmek değil, muğlaklaştırmak anlamına da gelebilir: Hangi demokrasi? Demokrasinin düşünsel ve tarihsel kökleri Batılı, İslam’ın tarihsel ve düşünsel kökleri Doğulu olsa da, bu düzdeğişmesel özdeşliğin bize işaret ettiği oryantalizmdir: “Ontolojik ve epistemolojik⁰” bir Doğu-Batı ayrımına dayanan, hem İslam’ın hem de demokrasinin tanımlarını kapatan⁰ bir çifte-temsil.

II.

“Aynı zamanda barbarlığın belgesi olmayan bir medeniyet belgesi yoktur.”

Walter Benjamin

İslam ve demokrasi ilişkisini konu edinen bir demokratikleşme tartışmasının dayandığı bu zemin, zihinlerimizde yarı gizli olarak işgören bir ‘dünya’ haritasıdır. Doğu ve Batının coğrafi, söylemsel, metinsel tanımını içeren bu harita dünyayı işaretleyerek ilerler⁰. Öznesi hep gizli kalan, bu sözümona “evrensel” harita makinesi ötekini işaretleyerek hiyerarşik bir düzen oluşturur⁰.

İslam toplumlarının demokratikleşmesini, bir benzeşmeyi, bu toplumları ‘ileri’ taşımayı hedefleyen söylemin, Doğulu olanı gerçek dünyanın, Batının, Aklın dışında, sihirli, gizemli ve nihayet geri kalmış, gecikmiş olarak tanımlaması ve bu tanımlamanın hem gizlenmesi hem de sıkı sıkıya kapatılması çabanın kendisini güvenilmez kılar. Bir dönüşümün, geçişin sözümona peşinde olanın sürekli olarak bir yokluğa, eksikliğe işaret etmesi manidardır. Gerçekten de, demokrasi olacak olan İslami toplum⁰ çoğunlukla vurgulanan olanaksızlıkla, demokratik buyruğun altında ezilir: sivil toplum yoksunluğu ya da tersine, devlet meşruiyetini ‘koşulsuz olarak’ kabul etmeyen anomik, aşırı güçlü bir sivil toplum⁰, demokratik olandan mahrum bir ‘siyasal kültür,’ toplumsal ve siyasal alan üzerinde ‘mutlak’ bir belirleyiciliği olan İslam ortodoksisi vs. Elbette tüm bunlar demokrasinin önündeki engeller olarak görülebilirler, ne var ki, üretilmiş bir İslam ortodoksisiyle, tarihin belli bir dilimindeki İslami bir metinsellik, demokrasinin bir metinselliğini karşılaştırmamız bize ne söyleyebilir? Elbette pek çok şey⁰; fakat İslami olanın belli bir tarihini ya da tarihin herhangi bir dilimindeki bir tür ‘ortodoksisi,’ kutsal kabul edilen ya da öyle iş gören bir metni tutan ve bunu İslami olanla özdeşleştirerek, belli bir tanıma hapseden ve milyonlarca Müslümanı tek bir potada homojenleştiren⁰ bir yaklaşım “Müslüman toplumların” değişiminin olanaklılığı ya da olanaksızlığına ilişkin kesin bir yargıda bulunamaz.

Söz konusu toplumun, Doğulu bir ‘İslam toplumunun’ bir tür *synecdoche*’la⁰ İslam’la tanımlanması bir yana, bu kolektif kimliklendirme işleminin İslami olana, değişim iç dinamiklerinden yoksun olmak gibi ‘başı çeken’ bir nitelik yüklemesi dikkate değer. Burada gözden kaçmayan nokta, ahistorik bir perspektifin sürekli işbaşında olmasıdır. İslami olanın toplumdaki değişebilir olması bir yana, tarih içindeki değişimi de şu ya da bu oryantalist kimlik-özdeşlik hep sabit kalmak üzere dillendirilir⁰. Söz konusu toplumdaki, haritanın gizli öznesinin de desteklediği otoriter ve despotik iktidarlar, sömürgeleştirilme geçmişi, sömürge-sonrası dönem ve diğer ekonomik, toplumsal ve tarihsel koşullar göz ardı edilir. Diğer yandan, dünyanın Batı-merkezli, ilerlemeci bir tarihinde ise, doğunun kimliği Batıya göre bir karşıtlıkla ve gerilikle, Batının ilerlemesi ise kendinden menkul bir uygarlık erdemi olarak tanımlanır ve küresel tarih göz ardı edilir⁰. Oryantalizmin ve yeni-oryantalizmin

metinleştirme, merkezleştirme, merkezden uzaklaştırma ve dünyalaştırma⁰ işlevleriyle açığa çıkan bu uyum karşılaştırmalarında, demokratikleşme ve toplumsal değişim bakımından ‘kültürü’ bağımsız değişken⁰ olarak konumlarından bir kültüralizm⁰ iş başında iken, İslam’ın tanımı sabitlenir ve kapanır.

Dikkat çeken diğer bir nokta, bu türden bir uyum tartışmasında İslam’la Hıristiyanlığın değil, İslam’la Batının karşılaştırılmasıdır⁰. İslami olanın Doğulu toplumdaki –varsayıma göre, ayrıcalıklı ve belirleyici- konumu, sanki tarihin belli bir döneminde Hıristiyanlık için söz konusu edilememiş gibi tartışılır⁰. Diğer yandan, İslam ve demokrasi arasındaki ilişkiye dair tartışmalar, başka dinlerle demokrasi arasındaki ilişkiyi konu edinen tartışmalardan çok daha yaygın ve hararetlidir. Söz konusu olan bir “Doğu diniyse,” elbette bir tür oryantalist söylem yine iş başındadır, fakat bu kez başka bir biçimde: Tessa Bartholomeusz yaptığı çalışmada, oryantalizmin öz-keşif ve öz-dönüşüm işlevlerine bağlı olarak, kimi “Doğu dinlerinin,” manevi turizmden kültürel ticarete kadar, Batılı olan tarafından nasıl araçsallaştırıldığını ve içi boşaltılarak benimsendiğini göstermektedir⁰. İlginç olan, ‘bugün’ sorununun, 11 Eylül sonrasının, teröre karşı savaşın, şer ekseninin, “en çok terörist, en az demokrasi”⁰ denkleminin İslami olanın bu türden bir araçsallaştırılmasına, benimsenmesine ve mal edilmesine olanak tanımamasıdır. Bartholomeusz’un çalışmasında, klasik oryantalizmle neo-oryantalizm arasındaki ayrımın temelinde, Doğulu olanın temsilinde ulusalın yerini kişisel olanın alması vardır: İslami olan, çeşitli istisnalar söz konusu olsa da, hâlâ kolektif olanla ilişkilendirilir. İslami olanın oryantalist tanımı Batılı öznenin kuruluşunda belli bir rol oynasa da, İslami olan, Batılı olan tarafından bugün kişisel selamet, manevi tatmin vb bakımlardan benimsenemez olmakla maluldür. Nitekim İkbal Ahmed’in söylediği gibi, “İslami düzen, hümanizmi, estetiği, entelektüel arayışları ve manevi yönlerinden arındırılarak, bir ceza hukukuna indirgenir.”⁰

Demokratikleşemeziğe kadar uzanan bu benimsenemeziği ortaya çıkaran sembolik şiddetin nedeni Dag Tuastad’ın “yeni barbarizm tezi” dediği şeydir⁰. Said’in *Oryantalizm*’de sözünü ettiği “Arap Zihni”⁰ kan bağına dayalı bağlılık biçimleri ve kabilecilikle, “Batı tarzı bir sanayileşmeye ve kalkınmaya, dolayısıyla da demokratikleşmeye direnç gösterir.”⁰ Öyle ki, Arap halkları bu primitif toplumsal örgütlenme biçiminden kurtulamamıştır ve kurtulamayacaklardır. Robert Kaplan’a göre, Ortadoğu’daki ulus-devletlerin sınırları da, daha ziyade kültürün ve kabilenin sınırlarıdır⁰; ulus-devlet olmayı başaramayan Arap toplumları uygarlaşmamış, sivil bir *ethos*’tan yoksun, baskıcı bir dinin mutlak egemenliğinden çıkmaya direnç gösteren yeni barbarlar olarak “biz” olmayı, ötekini temsil ederler. Araplığın da tanımıyla birlikte ırkçı bir nitelik kazanan bu söylem, Medeniyetler Çatışması’ndaki aslında gayri-medeni kutbu işaret eder: Barbar ‘bizimle’ aynı dili konuşmayan, bizimle aynı dünyada yaşamayan ve dünyamızı (terörizm yoluyla) tehdit eden, bu yüzden de, kendi başına başaramayacak olsa da bize benzemesi, “demokratikleşmesi” zorunlu olandır. Ortadoğu’nun demokratikleşmesi sorununda, “Doğu’nun bilgisi ya da hakikati olarak” açığa çıkan “Oryantalizmin sembolik şiddeti,”⁰ ‘gerçek dünyadaki’ savaşı meşrulaştıran hegemonik bir yatırımdır.

İslam ve demokrasi karşılaştırmaları, tüm bu görünüşleriyle, söz konusu harita makinesinin Ortadoğu’da, Doğunun ortasında çamura saplanmasından kaynaklanan bir öfkeyi de yansıtır. Tarihin sonu demokrasinin belli bir biçimiyle işaretlendikten sonra, piyasalaştırıcı etkisiyle eski “totaliter” coğrafyaların üstünden geçen demokratikleştirici makine bugün Ortadoğu’da savaş pahasına ilerlemeye çalışmaktadır. Bu “haklı savaşın,” “meşru şiddetin” epistemik ve sembolik düzeydeki yansımaları da, dünyayı bir metin olarak yeniden ve yeniden kuracaktır⁰.

III. Başta dile getirdiğimiz gibi, esasen tarihsel bir karşılaşmayla ortaya çıkan İslam-demokrasi karşılaştırması, oryantalist Doğu-Batı antagonizması temelinde bir ‘karşılaşma’ biçimi alır ve nihayet bir müsabakaya, çetin bir rekabet olarak medeniyetler arasındaki çatışmaya dönüşür⁰. Homojen, birbirleriyle ilişkisiz, bu bütünüyle ‘başka’ medeniyetlerin iki ayrı ufku olarak İslam ve demokrasinin kaçınılmaz sonu uyumsuzluktur. Uyum sorununa olumlu yanıt verenlerin pek çoğu da, aslında bu ikili karşıtlığı

baştan kabul ederek ve bu iki kurumun tarihselliğini ihmal ederek, benzerliklere ilişkin tarihten deliller ararlar. Oysa, radikal fark ekonomisini bu yolla aşmak mümkün değildir. Her halükarda, İslam ve demokrasi tartışmalarında çokluk, aslında halklardan, toplumsal olandan ve onun dönüşümünden söz edildiği unutulur.

Aslına bakılırsa, bu o kadar da şaşırtıcı değildir. İslam ve demokrasi tartışmalarında ikilinin bir yön, hedef olarak beliren tarafında, demokraside ve nihayet demokratik dönüşümde beklenti *demos*'un özyönetiminin/iktidarının güçlenmesi, pekişmesi değil, bir tür demokrasinin, elbette liberal bir piyasa demokrasisinin yerleşikleşmesidir. Tartışmada Batılı olanla özdeşleşen demokrasinin en ileri, uç, başı çeken biçimi *bugün* budur. Şu halde, denebilir ki, bu şekilde ele alındığında, bu bir demokratikleşme, etimolojik anlamıyla *demos*'un özyönetiminin pekişmesi değil, bir "liberal demokratikleşme" sorunu olarak belirmektedir. Bu bakımdan, demokrasi de liberal bir gündemle tanımlanır ve kapatılır⁰: demokrasinin başka pek çok biçimi olabileceği ihtimalinin yadsınması gibi, Batı-dışı toplumlarda *demos*'un iktidarına yönelik olanaklar aranmaz ve "medeniyetlerin kimliklerine" ilişkin farka vurgu yapılır.

Oryantalist söylemde, Batının tarihsel başarısı tamamen kendinden menkul kabul edildiğinden, demokrasi de Batının *yazdığı* bir metin olarak ortaya çıkar. Demokrasi kaçınılmaz olarak Batılı olduğundan, değişimin yönü Batının bugün sahip olduğu demokrasi biçimini işaret eder. Demokrasi olanları ve demokrasi olmayanları (olacak olanları) ayırmanın, demokratikleşmenin yönünü belirlemenin, Doğulu ve Batılı arasında buna göre bir farklılıklar tarihi yazmanın ve bu farklılıkları ölçmenin kıstası hep bu metindir: "Bizim" demokrasimiz ve "başka" olanın demokratikleşemez kimliği. Bu noktada, Judith Butler'ın vurguladığı gibi, demokrasi metni de "bir otonomi, hatta bir *oto-genesis* fantezisiyle, ilişkiselliğin ve başkaldığın radikal bir reddiyle" örülüdür⁰.

Şu halde, karşılaştırmada söz konusu olan, bir demokrasi ideali ya da süregelen bir eleştirel perspektifle mükemmelleştirilebilir⁰ bir demokrasi değil, liberal Batı demokrasisidir. Oysa, Giovanni Sartori *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş* isimli eserinde, demokrasi idealinin demokrasinin kendisinden ayrılamayacağından söz eder⁰. Bu durum, demokrasi taleplerinde bir adlandırma sorunu olarak da açığa çıkar: demokrasiye talip olan ne tür bir demokrasiden söz etmektedir? Söz konusu olan bir demokrasi idealiyse, bu ne türden bir idealdir? Şu halde, demokrasi adını mevcut ya da olası bir yönetim/örgütlenme biçimi olarak kullandığımızda, aslında belirli prosedürlerin yanı sıra, bunlara eşlik eden bir ideali de hesaba katmamız beklenir. Nitekim, demokrasiyi mükemmelleştirilebilir kılan, olanaklı ve olanaksız arasındaki bu gerilimdir⁰. Oryantalist söylemin perdelediği şey, liberal Batı demokrasinin demokrasi idealinden pay almış olsa da, bu idealin ta kendisi olmadığıdır. Tam da bu noktada, demokratikleşmenin her toplumda aynı toplumsal süreçleri ve siyasal gündemleri gerektirmek zorunda olmadığı yadsınır⁰. Diğer yandan, bu adlandırma sorunu, demokrasiye gereksinim duyan halkların (*demos*'un) demokrasi idealine duydukları inancı sarsar. Hele de söz konusu olan halk, sömürgeleştirilme geçmişine sahip, otoriter ve despotik iktidarların⁰ altında yıllardır ezilen ve Batı demokrasileriyle savaşa maruz kalmış bir halksa. Ortadoğu halklarının demokrasiye yönelik isteksizliklerinde, belki de, bütün bu manzaraya katkısı olan Batı demokrasilerinin payı vardır⁰.

Bu çalışmada, demokrasi idealinden ne anlaşılacağı üzerinde ayrıntılı olarak durmamız söz konusu olmasa da, hiç olmazsa, İslam ve demokrasi tartışmalarında demokratikleşme sorununun bir demokrasi idealine yönelmesi gerektiğini önerebilir, sözcüğün etimolojisine başvurarak hiç olmazsa bir noktayı işaret edebiliriz: Demokrasi en düz anlamıyla *demos*'un iktidarıysa, özyönetim ilkesinin tüm kurumlarda ve prosedürlerde sürekli olarak pekiştirilmeye çalışılması ve buna yönelen bitimsiz bir eleştiri süreci hedef olarak ortaya konulabilir. Bu basit belirlemeyle vurgulamaya çalıştığımız şey, sahici bir demokratikleşme hedefinin *demos*'un iktidar olanaklarını araştırmaya ve çoğaltmaya yönelmesi gereğidir⁰. İslam ve demokrasi tartışmalarının üzerinde durması gereken asıl soru, kültüralist, ahistorik ve güç ilişkilerini hesaba katmayan türden bir uyumluluk sorgulaması değil, Ortadoğu

halklarının (*demos*'un) iktidar olanaklarını sınırlandıran faktörlerin, güç ilişkileri de hesaba katılarak eleştirel bir gözle değerlendirilmesidir. Şu ya da bu ortamda üretim yapan entelektüele düşen ödev, ufukların kaynaşmasının ve birarada varolmanın olanaklarını aramaktır; kanaatimizce, merhum Edward Said'in bize bıraktığı miras budur.

KAYNAKÇA

- Ayhan, Ece, *Yort Savul*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982
- El-Azm Sadık, "İslamiyet Laikleşebilir mi?" *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası* içinde, ed: Elisabeth Özdalga ve Sune Persson, çeviren: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999
- Amin Samir, *Modernite, Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi*, çevirenler: Fikret Başkaya, Uğur Günsür, Güven Öztürk, Özgür Üniversite Kitaplığı: 58, Ankara, 2006.
- Borradori Giovanna (ed.), "Interview with Jürgen Habermas, Fundamentalism and Terror", *Philosophy in a Time of Terror* içinde, University of Chicago Press, 2003.
- Bartholomeusz Tessa, *Spiritual Wealth and Neo-orientalism*, Journal of Ecumenical Studies, Cilt: 35, Sayı: 1, Kış 1998.
- Beckman Björn, "Demokratikleşmeyi Açıklamak: Sivil Toplum Kavramı Üzerine Notlar", *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası* içinde, ed: Elisabeth Özdalga ve Sune Persson, çeviren: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999,
- Borradori Giovanna, "Interview with Jacques Derrida, Autoimmunity: Real and Symbolic Suicides", *Philosophy in a Time of Terror* içinde, University of Chicago Press, 2003.
- Derrida Jacques, *Öteki Hedef (Başka Baş)*, çeviren: Melih Başaran, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2003,
- Keyman F, Mutman M, Yeğeneoğlu M, "Giriş: Dünya Nasıl 'Dünya' Oldu?", *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Mutman Mahmut, "Oryantalizmin Gölgesi Altında: Batı'ya Karşı İslam", *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark* içinde, ed: Keyman, Mutman, Yeğeneoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Mutman Mahmut, "Pictures From Afar: Shooting the Middle East", *Orientalism and Cultural Differences*, Cilt:6, ed: Mutman, Yeğenoglu, Santa Cruz: University of California, 1992.
- Nişancı Ensar, "Klasik Oryantalizmden Neo-oryantalizme, İslam, Demokrasi ve Büyük Ortadoğu Projesi Üzerine", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 11, Sayı: 3, 2005.
- Sadowski Yahya, "The New Orientalism and the Democracy Debate", *Middle East Report*, Sayı: 183, Political Islam, Temmuz-Ağustos 1993,
- Said Edward, *Orientalism 25 Years Later*, kaynak: http://www.levantinecenter.org/pages/edward_said.html.
- Said,Edward *The Clash of Ignorance*, kaynak: <http://www.bulatlat.com/archive/035us-said.html>.
- Said Edward, *Orientalism*, "The Discourse of the Orient," Routledge & Kegan Paul, 1978, s. 1-9.
- Sartori Giovanni, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, çevirenler: Tunçer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, Türk Demokrasi Vakfı yayını, Ankara, 1993, s. 73-75.
- Schulz Michael (ed.), *Democratization and Civil Society in the Middle East: Case Studies of the Palestinian Self-rule Areas and Iraqi Kurdistan*, Center for Middle East Studies, Göteborg University, 2003.
- Shayegan Daryush, *Yaralı Bilinç*, çeviren: Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul, 1991.
- Spivak Gayatri Chakravorty, *The Post-colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*, Ed: Sarah Harasym, Routledge, New York ve Londra, 1990.
- Spivak Gayatri Chakravorty, "Terror: A Speech After 9-11", *boundary 2*, Cilt: 31, Sayı: 2, Yaz 2004, s. 81-111.
- Therborn Göran, "Sivil Toplumun Ötesi: Demokratik Deneyimler ve "Ortadoğu"ya Uygunlukları", *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası* içinde, ed: Elisabeth Özdalga ve Sune Persson, çeviren: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 61-74.
- Tuastad Dag, "Neo-Orientalism and the New Barbarism Thesis: Aspects of Symbolic Violence in the Middle East Conflict(s)", *Third World Quarterly*, Cilt: 24, Sayı: 4,